

۴۷۹۳۱۱
۹۴,۳۳



زن و خانواده

با تأکید بر ضرورت شناخت مسایل آن

(مطالعات زنان)

لطیف رضوی /



موسسه انتشارات بعثت

تهران - بهار ۱۳۹۶

سرشناسه	رضوی، لطیف، ۱۳۴۷ -
عنوان و نام پدیدآور	زن و خانواده: با تاکید بر ضرورت شناخت مسایل آن (مطالعات زنان) / لطیف رضوی.
مشخصات نشر	تهران: بعثت، ۱۳۹۵.
مشخصات ظاهری	۱۹۰ ص. : ۵/۲۱×۵/۱۴ / س.م.
شابک	۹۷۸-۶۰۰-۷۰۸۴-۷۸-۶ :
وضعیت فهرست نویسی	فیبا
موضوع	زنان در زندگی اجتماعی
موضوع	Women in public life :
رده بندی کنگره	HQ۱۳۹۰/ز۹ ۱۳۹۵ :
رده بندی دیویی	۳۰۵/۴۲ :
شماره کتاب شناسی ملی	۴۵۸۱۰۲۶ :



موسسه انتشارات بعثت

پیشگام زننده یاد استاد فخرالدین حجازی
تاسیس ۱۳۴۷

زن و خانواده
با تاکید بر ضرورت شناخت مسایل آن
(مطالعات زنان)
/ لطیف رضوی /

نوبت چاپ: اول / تاریخ انتشار: بهار ۱۳۹۶

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه / تعداد صفحه: ۱۹۰

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۷۰۸۴-۷۸-۶ ISBn: 978-600-7084-78-6

نشانی: تهران- خ انقلاب- خ ۱۶- آذر- شماره ۳۶- ساختمان بعثت
کدپستی: ۱۴۱۷۹-۵۴۴۹۳ / دورنگار: ۶۶۴۹۸۴۶۵
تلفن: ۶۶۴۱۹۸۹۹ - ۶۶۹۶۶۶۸۶

www.besatpub.com

besat.lib@gmail.com

<https://telegram.me/besatpub>

https://www.instagram.com/entesharat_besat

سخن ناشر:

موسسه انتشارات بعثت (غیرانتفاعی) در سال ۱۳۴۷ در شرایطی که جامعه نیازمند تلاش‌های روشنگرایانه‌ی علمی و احیای الگوهای مثبت بود، به‌همت نویسنده و سخنور نامی **شادروان فخرالدین حجازی** و جمعی از دوستانش شکل گرفت.

از آن پس تلاش کرده است با نشر آثار مفید و مورد نیاز جامعه به‌ویژه دانشجویی، سهمی هرچند اندک در آگاهی‌بخشی، توسعه‌ی فکر و معرفت انسان ایفا نماید.

در این‌جا از نویسندگان و پژوهشگران برای همکاری دعوت می‌شود تا با ارایه‌ی آثار ارزشمند خود، ضمن پاسخ‌گویی به‌نیاز فرهنگی جامعه موجب رشد فعالیت‌های مؤسسه و گویات‌نویای آن باشند.

کتاب حاضر حاصل تلاش جناب آقای **تغایف ضوی** است که پیش از این کتاب‌های: **زن و اجتماع (۲۰۱)**، **سری بر فعالان اقتصادی و تئوری ارزش**، **نامزدی زیر سایه خیال**، **پرواز بی‌پره بال**، **سایه را می‌خواهم** و ... به قلم ایشان منتشر شده است.

امید است خوانندگان محترم با پیشنهادهای و انتقادهای سازنده این موسسه را در بهبود آثار خود یاری فرمایند.

فهرست کتاب

سخنی با خوانندگان.....	۱۱
مقدمه.....	۱۷
فصل اول.....	۲۷
گفتار اول.....	۲۷
۱- خانواده.....	۲۷
۱-۱ مفهوم خانواده.....	۲۷
۱-۲ تعریف‌های ارائه شده توسط صاحب‌نظران علوم اجتماعی.....	۲۸
۲- تضادهای، تناقضات و بحران در خانواده.....	۳۰
۳- تحولات خانواده.....	۳۲
۴- کاهش اندازه‌ی خانواده.....	۳۳
۵- نظریه‌های جامعه‌شناسی در حوزه‌ی خانواده.....	۳۳
۵-۱ یافته‌های پژوهش.....	۳۶
۵-۲ مروری بر تحولات خانواده و دیدگاه موجود.....	۴۰
۶- ناهماهنگی بین جامعه و خانواده.....	۴۷
۷- نظریه‌ی سیستم‌ها.....	۴۸
۸- خانواده، جامعه و سبک زندگی اسلامی.....	۵۰
گفتار دوم.....	۵۲
۱- حق حیات.....	۵۲
۲- تفکیک جنسیتی.....	۵۲

- ۳- نگرانی‌های عمومی جامعه ۵۶
- ۴- مباحثی برای نابرابری‌های جنسی در خانواده و اجتماع ۶۶
- ۴-۱ تفاوت‌های زن و مرد ۶۷
- ۵- حوزه‌ی مطالعات اجتماعی ۶۸
- ۶- زن به‌عنوان فرد ناتوان! ۷۴
- ۷- امتیازات فرضیه انگ‌زنی ۷۷
- ۸- جامعه‌ی بهنجار ۷۸

فصل سوم ۸۱

- گفتار اول ۸۱
- ۱- نمونهای از کتاب‌ها و مطالعات انجام‌گرفته در ایران ۸۱
- ۱-۱- کتاب‌های مطالعات داخلی ۸۲
- ۱-۲- کتاب‌های خارجی ۱۰۶
- گفتار دوم ۱۰۶
- ۱- نسل امروز و نسل پاسخ‌گو ۱۰۶
- ۲- بی‌حیایی ۱۰۹
- گفتار سوم ۱۱۳
- ۱- اعتیاد رسانه‌ای ۱۱۳
- ۲- توزیع ناعادلانه‌ی ثروت ۱۱۶
- ۳- پرسش ۱۱۹
- ۴- اختلاف سلیقه یا وجود نگرش خاص در زندگی؟ کدام‌یک؟ ۱۲۱
- گفتار چهارم ۱۳۲
- ۱- تفاوت یا تناسب؟ ۱۳۲
- ۲- فمینیست ۱۳۴
- ۳- مدرنیته و اضطراب مفرط ۱۳۸

- ۴- توزیع نا عادلانه‌ی ثروت..... ۱۳۹
- ۵- هزاره‌ی سوم یعنی هزاره‌ی زنان..... ۱۴۰
- گفتار پنجم..... ۱۴۲
- ۱- مروری بر تفکرات ما..... ۱۴۲
- ۱-۱ پرسش..... ۱۴۲
- ۱-۲ تساوی زن و مرد، (با نگاه سنتی به نیمه‌ی عظیم انسان)..... ۱۴۸
- ۱-۳ سوم یعنی چه؟..... ۱۴۹
- هفتا ششم..... ۱۵۱
- ۱- عتیا..... ۱۵۱
- ۲- رنج‌ها، شوای، "خود"..... ۱۵۲
- ۳- اضطراب اجتماعی..... ۱۵۴
- ۴- روان‌شناسی داریم یا روان‌شناسی..... ۱۵۵
- ۵- دگرگونی اجتماعی..... ۱۵۸
- منابع..... ۱۶۱
- ضمیمه ۱..... ۱۶۳
- ۱- حجاب..... ۱۶۳
- ۲- تویی که بر من انگ هرزه بودن می‌زنی!..... ۱۶۴
- ضمیمه ۲..... ۱۶۵
- ۱- انواع خانواده..... ۱۶۵
- ۲- نظریه‌های مهم خانواده..... ۱۷۸
- ۱-۲-۱ دورکیم..... ۱۸۰
- ۲-۲-۱ پارسونز..... ۱۸۳
- ۲-۳-۱ رنه کونینگ..... ۱۸۵
- نظریه‌های سه‌گانه‌ی فمینیستی..... ۱۸۶
- ۱- نظریه‌ی تفاوت جنسی..... ۱۸۶

۱۸۶.....۲- نظریه‌ی نابرابری جنسی

۱۸۶.....۳- نظریه‌ی ستمگری جنسی

۱۸۶.....کارکردهای خانواده

۱۸۶.....۱- فمینیسم لیبرال

۱۸۷.....۲- فمینیسم مارکسیست

۱۸۷.....۳- فمینیسم رادیکال

۱۸۸.....ضمیمه سه

www.ketab.ir

سخنی با خوانندگان

هنمایی که تالیف کتاب در حوزه‌ی خانواده به من پیشنهاد شد، باوجود گرفتاری‌های فراوان شغلی و به‌ویژه آن‌که نسبت به امور خانه و کانون گرم خانواده ترجیح نمی‌دادم و برای جبران کوتاهی‌ها مصمم بودم تا اسباب گشت‌وگذار شفاهی تالیف خانوادگی را تدارک ببینم، تمایل برای پذیرفتن پیشنهاد نداشتم چون اتمام بر این تالیف آن باعث می‌شد که برنامه‌های از پیش تعیین شده را کنار بگذارم. البته در ابتدا باید موضوعی از مقوله‌های اجتماعی را که در دست تالیف داشتم کنار می‌ذاختم، از سوی دیگر خرابی وسیله‌ی نقلیه که قرار بود گشت‌وگذارهای خانوادگی را با آن به اتمام برسانیم، بهانه‌ای شد برای من، که تا اطلاع ثانوی خانواده از مسافرت چشم‌پوشی کنند. چاره نداشتم و باید رضایت خانواده را به‌دست می‌آوردم. پس از آن‌که توانستم نظر خانواده را تأمین کنم، تالیف کتاب پیش رو را شروع کردم. در ابتدای کار، مطلبی به ذهنم رسید و ترجیح دادم آن را با مخاطبان و خوانندگان در میان بگذارم و بگویم که درس جامعه‌شناسی درس شیرین است و اگر خوانندگان بتوانند با آن خواهند برای مطالعه‌ی مباحث جامعه‌شناسی وقت بگذارند و حتی آن را باعلاقه بخوانند، گشایش افق روشنی در انتظارشان خواهد بود. اما انگیزه‌ی من به‌عنوان مولف که چندین اثر خود را در حوزه‌ی علوم اجتماعی و ادبیات داستانی به چاپ رسانده و تعدادی نیز در دست چاپ دارم، سال‌ها ضرورت وجود کتابی در حوزه‌ی جامعه‌شناسی خانواده را که به زبان ساده و روان نوشته شود و با مفاهیم و

تعاریف روان در اختیار علاقه‌مندان به مطالعه قرار گیرد، احساس می‌کردم. کتابی که نظریه‌های جامعه‌شناسی را با زبانی ساده و قابل فهم برای عموم و نه در حوزه‌ی تخصصی آن و همچنین به دور از عبارت‌پردازی در اختیار عموم بگذارد. با این وجود کتاب پیش‌رو به هیچ وجه نمی‌تواند چنین ایده‌ای را محقق نماید، اما اگر تامین‌کننده‌ی نظرات خواننده نباشد حداقل می‌تواند برخی از مسایل خانواده و جامعه‌ی زنان را با توجه به جدیدترین تحولات و تغییرات در جامعه و خانواده با زبانی ساده در اختیار علاقه‌مندان به مطالعه‌ی خانواده بگذارد. به عبارتی نوشتن کتاب حاضر نه به لحاظ بررسی اصول و مبانی جامعه‌شناسی خانواده که به صورت کتاب درسی نگاشته شود، بلکه گزیده‌ای از مفاهیم و موضوعات کلاسیک و جدید جامعه‌شناسی خانواده را به شیوه‌ای عامیانه بیان می‌کند. آنچه که تحقیقات نشان می‌دهد گرایش بیشتر افراد به سمت کتاب‌هایی است نه به زبان ساده نوشته می‌شوند. همچنین تحقیقات نشان داده که مردم به مبانی جامعه‌شناسی که از عبارات سنگین استفاده می‌کنند، علاقه‌ی کم‌تری از خود نشان می‌دهند. چون مطالب سنگین خسته‌کننده بوده و انگیزه‌ی مطالعه را از آنان سلب می‌کند. از ویژگی‌های دیگر این کتاب این است که در پرداختن به نظریه‌های خانواده هر جا که از موضوع مورد بررسی به حاشیه کشیده می‌شود، پرهیز شده است.

از اهداف حقیر به عنوان نگارنده‌ی این کتاب همراهی و همکاری با مردمانی است که دغدغه‌ی انجام عملی ناموفق مطالعات در مسایل آسیب‌شناختی زنان دارند. بنابراین سعی بر این است از اولویت‌ها، چاره‌اندیشی‌ها و از اهمیت برنامه‌ریزی‌های اصولی به منظور دستیابی به وضعیت مطلوب زنان، به لحاظ یادآوری برای نهادهای مردمی و دولتی که مطالعات زن‌پژوهی دارند گفته شود.

نهادهای مردمی^۱ که می‌توانند حرکت‌ها و فعالیت‌های اجتماعی را مدیریت و سامان‌دهی کنند. به‌هرحال سهم من از بابت نقد و بررسی مسایل زنان و موارد مربوط به آن همین مقدار است که کتاب حاضر را به این موضوع اختصاص داده‌ام؛ مانند هر کتاب دیگری که توسط صاحب‌نظران و پژوهشگران حوزه‌ی خانواده تولید می‌شود و با هدف بالا بردن سطح انتقادی افراد جامعه به نگارش درمی‌آید. من نیز بدین ترتیب اثر خود را بر جای می‌گذارم. به این امید که علاوه بر جنبه‌های انتقادی موضوعات مطرح شده در کتاب حاضر، از انتقادات و پیشنهادات صاحب‌نظران و نظریه‌پردازان نیز جهت ارتقای آگاهی و دانش خود بی‌نصیب نمانم.

از سویی همان‌گونه که شد فکر کتابت و گردآوری نظریه‌های ماندگار در حوزه‌ی خانواده، افزون بر اختیار خود حقیر، با پیشنهاد جمعی از دوستان نویسنده که در این حوزه فعالیت دارند شکل گرفت و بدین طریق، موجب شد تا بر تصمیم خود مبنی بر انجام مطالعه درباره‌ی مسایل زنان تردید نداشته باشم. چرا که مطالعه‌ی زن و خانواده در سراسر آکادمی جامعه از ضروریات است و هرکسی بر پایه‌ی پرورش اجتماعی خود باید دانسته است که خانواده قابل احترام است و باید حرمت آن را نگه دارد. هرکسی باید خانواده را بشناسد و از مسایل آن نیز اطلاع یافته و بر دانش خود بیفزاید. ازین‌رو افراد است که خانواده را مورد مطالعه قرار دهند و در نتیجه در زندگی خود نه درون خانواده جای می‌گیرند در رویارویی و مواجهه‌شدن با مسایل و مشکلات خانواده بر حل آن بپردازند و درعین حال در پاس‌داشت خانواده‌ی نظام‌مند نیز بکوشند.

به هر حال می توان ادعا کرد مطالعه‌ی جامعه‌شناسی دید انسان را نسبت به اطراف باز می‌کند. جامعه‌شناسی می‌تواند بر قوه‌ی تخیل ما بیفزاید، نوع دوستی را بر ما روشن‌تر سازد و روابط اجتماعی را برای ما تبیین کند.

تأثیراتی را که تفکر جامعه‌شناسانه در خودشناسی افراد دارد مورد وفاق اغلب صاحب‌نظران علوم اجتماعی است. مطالعات علوم اجتماعی می‌تواند شناخت بهتر ما را از روابط اجتماعی افراد بهبود بخشد. دیگر این‌که به اعتقاد آنتونی گیدنز، "جامعه‌شناسی احساس هم‌دردی و نیروی اندیشه و تخیل ما را گسترش می‌دهد."

گیدنز می‌گوید: مطالعه‌ی جامعه‌شناسی تا آن‌جا که با اندیشه‌های جزمی مبارزه می‌کند، دین، نوع فرهنگی را می‌آموزد، بینش عملکرد نهادهای اجتماعی را برای ما فراهم می‌سازد و امکانات آزادی انسان را افزایش می‌دهد.^۱ از این‌رو مطالعات جامعه‌شناسی خانواده به‌نظر می‌رسد یک ضرورت باشد تا این‌که به‌عنوان مطالعه‌ی مبحثی از علوم اجتماعی برای علاقه‌مندان در نظر گرفته شود.

رجوع به کتاب‌های نوشته شده در حوزه‌ی جامعه‌شناسی خانواده و همچنین منابعی که برای مطالعه‌ی بیشتر در این کتاب آمده است و به تعاریفی که از انواع خانواده در انتهای کتاب آورده شده، برای خواننده در علاقه‌مندان به مطالعه‌ی جامعه‌شناسی خانواده بسیار آموزنده است، به‌طوری‌که با مطالعه‌ی آن‌ها به‌درک بهتری از مفاهیم و اندیشه‌های مطرح شده توسط نظریه‌پردازان دست می‌یابد. اما این کتاب با این باور که برای بررسی مسایل زنان، مرور نظریه‌های جامعه‌شناسی خانواده ضرورت پیدا می‌کند، نوشته شده و با این تفاوت که

۱- جامعه‌شناسی، آنتونی گیدنز؛ ترجمه: منوچهر صبوری، انتشارات نشر نی، چاپ بیست و هفتم، ۱۳۹۱.

دربرگیرنده‌ی گزیده‌ای از نظریات تحولات خانواده و پیشرفت‌های امروزی جامعه‌ی انسانی به زبان ساده است. هرچند در تدوین و توالی نظریه‌های خانواده آن‌طور که باید ادبیات رسمی آن مراعات نشده است.

در این‌جا لازم می‌دانم از لطف و محبت همسرم به‌خاطر زحمات فراوانشان در ایجاد بستر لازم برای تهیه‌ی کتاب حاضر، مراتب تشکر را به‌جای آورم. همچنین از جناب آقای محسن میقانی که زحمات نظارت بر ویراستاری و کلیدی اثر را در چاپ را عهده‌دار شدند تشکر می‌نمایم.

جا دارد از سردار خانم هدیه افشار که ویراستاری این اثر را انجام دادند تشکر و قدردانی گردد. بزم تردید ایشان در به‌ثمر رسیدن این اثر در دسرهای زیادی متحمل شدند.

انتظار این است که رسمودها، دلرات و ایرادات موجود را از طریق ناشر به این‌جانب انتقال دهند.

لطیف رضوی

زمستان ۹۵

مقدمه

تاکنون بر ضرورت شناخت مسایل زنان و این که در جریان زندگی، همیشه در مرتبه دوم امتیازات قرار می گیرند و نکته هایی پیرامون نگرش های جامعه ی انسانی از موضوعات کتاب حاضر هستند. درواقع محوریت موضوعات کتاب، با دید انتقادی در حوزه ی مطالعات زنان و نگرش های خانواده صورت گرفته، مشکلات و موانع رشد عظیم نیمه ی انسانی است. زنانی که نیمه ی دیگر جامعه ی انسانی را تشکیل دادند، پرداختن به مسایل آنها در نظام خانواده نارسایی های موجود در حوزه ی مطالعات خانوادگی را می نمایاند و بیان این مطلب که در جامعه ی بشریت آن طور که باید اقدام جدی و هدفمند درباره ی آن صورت نگرفته است و همچنین هر آن چه که درباره ی زنان مشاهده می شود، بیانگر این واقعیت است که اوضاع زنان بهبود نیافته و در نتیجه جامعه ی زنان اکنون در شرایط پیشین قرار دارند. البته سخن گفتن درباره ی بهبود نیافتن اوضاع و احوال زنان دشوار است. اکنون در شرایطی قرار داریم که نگاه ها عوض شده، اندیشه های جزمی، تعصبات و باورهای نابه جا، خشونت ها، خانگی و اجتماعی و از این دست رنگ باخته است. نگرانی بیشتر از این حیث است که بهبودیافتگی اوضاع زنان تحت تاثیر دگرگونی های اجتماعی و تحولات خانواده، با توجه به روش های نادرست به منظور رهایی و نجات زنان از قیدوبندهای سخت گیرانه به واقعیت نمی پیوندد. قضاوت در مورد تغییرات نسلی و تربیت نسل امروز بر عهده ی خواننده گذاشته می شود.

از سویی به واسطه‌ی این که نوع بینش افراد جامعه نسبت به جنسیت متفاوت از ادوار گذشته است، در اقدام برای اصلاح آن تشخیص راه صواب به بهبود اوضاع آنان یاری می‌رساند. این درحالی است که در بهبود و سروسامان دادن به اوضاع زنان نگاه افراطی وجود دارد. خود این نگاه افراط‌گونه باعث شده که به کارگیری روش‌های جای‌گزین در مسیر واقعی خودش قرار نگیرد. با مطالعه‌ی سطحی و حتی با یک نگاه ساده در کوچه و خیابان‌ها می‌توان به ناکارآمدی روش‌های جای‌گزین پی برد. پوشش، حجاب و عفت در جوامع یک ضرورت است و بی‌توجهی به آن به تنزل مقام و شخصیت زن می‌انجامد. بی‌توجهی نسبت به نسبت آن در میان برخی از زنان و دختران فریب‌خورده، یک مساله است و توجه بدی در دارد، زیرا عریانی و برهنگی روابط اجتماعی را تهدید می‌کند و مناسب‌اندازه‌ی متزلزل می‌نماید. از این‌رو مطالعه‌ی اوضاع و احوال زنان در شرایط کنونی جامعه، جای تامل دارد و تعمق بیشتری می‌طلبد.

در جامعه‌ی امروزی این چنین به نظر می‌رسد که با تغییرات و تحولات ایجادشده در چرخه‌ی زندگی و با گذشتن سطح آگاهی زنان از موقعیت و پایگاه اجتماعی خود، زنان در وضعیت مطلوب قرار گرفته‌اند، اما گویا رسم بر این است که در دنیای امروز نیز مانند گذشته بر اساس همان ستم شود و یا حقوق واقعی آن‌ها برای همیشه نادیده انگاشته شود. در این کتاب سعی در بررسی مسایل زنان به تحولات خانواده پرداخته شده و گذر اجمالی بر نظریه‌های خانواده و مبانی آن صورت گرفته است. امید است در کتاب‌های دیگر و در فرصت‌های دیگر به مولفه‌های دیگر آن به‌منظور آسیب‌شناسی زنان پرداخته شود. همچنین سعی می‌شود از سبک زندگی افراد به‌خصوص سبک زندگی دختران و پسران، نظریه‌های سبک زندگی، دیدگاه‌های رایج آن در سطح کشور و همچنین سایر مولفه‌های مداخله‌گر در حوزه‌ی مطالعات زنان به بحث گذاشته شود.

تنوع موضوعات اجتماعی و وجود عرصه‌های مختلف درزمینه‌ی بررسی‌های اجتماعی، مطرح کردن مسایل زیربنایی و عملی نمودن نتایج پژوهش‌ها، کاربردی کردن امور پژوهشی، بر علاقه‌مندی افراد برای بررسی تحولات خانواده به‌منظور شناخت مسایل زنان می‌افزاید. در این کتاب علاوه بر مرور اجمالی و مطالعه‌ی نظریه‌های جامعه‌شناختی خانواده، به گوشه‌هایی از موارد مطروحه درباره‌ی زنان که به‌نظر می‌رسد در شناخت مسایل و مشکلاتشان مهم هستند، اشاره می‌شود. این مهم به امید توجه بیشتر متولیان امور و آگاهان به‌مسایل خانواده و جامعه که شرایط و اوضاع موجود جامعه‌ی زنان را دریابند و بر چاره‌جویی‌های فردی و اجتماعی بکوشند. به امید آن‌که موضوع زنان در عرصه‌ی پژوهش، سیاست‌گذاری، تدوین قوانین و پژوهش‌های ویژه‌ای داشته باشد.

واحد خانواده با توجه به اهمیت و رُهی آن در طول تاریخ اجتماعی-سیاسی غالباً مورد توجه اندیشمندان و نظریه‌پردازان حوزه‌ی علوم اجتماعی قرار گرفته است به‌طوری‌که می‌توان از لزوم شناخت و بررسی مسایل زنان در حوزه‌ی خانواده و مطالعات زنان پرده برداشت. واحد خانواده که به‌شکل نظام‌یافته در جهان بشریت دایر و پابرجاست. واحد خانواده که به‌عنوان یک عضو آن را زنان تشکیل می‌دهند. اما خانواده در مواجهه با دگرگونی‌ها، تحولات جامعه‌ی جهانی، دست‌خوش تحولات شده و به‌واسطه‌ی آن مسایل تازه‌ای به جامعه‌ی بشریت تحمیل شده است. البته نظریه‌های مبسوطی در این زمینه وجود دارد که از جانب نظریه‌پردازان و جامعه‌شناسان آرایه گردیده است. ۱- نظریه‌های پرتطرفدار ۲- نظریه‌های منسوخ‌شده.

در تقسیم‌بندی دیگر می‌توان نظریه‌های کم‌طرفدار را نیز به آن افزود. این نظریه‌ها در میان نظریه‌های پرتطرفدار و نظریه‌های منسوخ‌شده قرار می‌گیرند.